

ПРИНЦИП ІСТОРИЗМУ У ЦАРИНІ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Принцип історизму, як одне із основоположних правил пізнавальної діяльності, використовується дослідниками досить давно. Втім, в різні часи, та в рамках різних ідеологічних та філософських концепцій, зміст цього принципу трактувався по-різному. Тому, з метою розв'язання завдань, окреслених темою статті, слід уточнити зміст цього принципу.

Зокрема, в радянській науці принцип історизму розглядався у нерозривному зв'язку з принципом партійності. Разом з тим, попри ідеологічну заангажованість, саме радянськими ученими було сформульовано основні аспекти змісту цього принципу та обґрунтовано його важливу роль в науковому пізнанні. Зокрема, на думку Ф. Садикова, принцип історизму концентрує у собі найважливіші методологічні установки діалектики і означає підхід до дійсності як до такої, що змінюється у часі, розвивається. Це принцип матеріальних систем в їх становленні і розвитку, в органічному зв'язку з умовами, що їх породжують. Сутність принципу історизму розкривається через аналіз його змісту, характеристику методів та інших пізнавальних процедур і через з'ясування його евристичного значення в науковому пізнанні. Евристичне значення принципу історизму, зазначає учений, полягає у діалектичному підході до дослідження соціальних процесів на основі закону єдності й боротьби протилежностей. Ця діалектика розкривається через зв'язок логічного й історичного, перервності й неперервності, минулого, сучасного та майбутнього, наступності і заперечення в суспільному розвитку. Принцип історизму надає можливість наукового передбачення в пізнавальній та практичній діяльності, зокрема, виявлення закономірностей суспільного розвитку. Застосування цього принципу вимагає залучення значного фактологічного матеріалу і надає можливість вивчати об'єкт у широкому історичному контексті, розкривати механізми і закономірності історичного процесу, показувати, як під впливом певних умов і факторів суспільного розвитку відбувається перевтілення одного якісного стану суспільства в інше. Часова характеристика, як одна з найважливіших якостей принципу історизму, не вичерпує його сутності, оскільки важливо не лише порівняти характеристики станів суспільства в різні часи, а й виявити умови й внутрішні джерела розвитку, а також розкрити закономірності та перспективи історичного процесу [6, с. 16-17].

Важливу роль у науковому інструментарії відводять принципу історизму і сучасні правознавці. На думку В. Селіванова, принцип історизму є одним із загальних методологічних принципів наукового пізнання явищ природи, суспільства та мислення. Історизм є безперечним достоїнством матеріалістичного розуміння історії суспільства. Стосовно правознавства, зазначає учений, принцип історизму не може бути обмежений лише вимогою розгляду мінливості станів того чи іншого правового явища і виявлення закономірностей цього процесу. З позиції цього принципу правове явище розглядається не тільки як таке, що змінюється, але й як частина людської історії, культури, результат свідомої, цілеспрямованої діяльності людини. Це вимагає всебічного врахування зумовленості характеру і результатів юридичної діяльності. При цьому необхідно виходити із взаємозв'язку різних видів і форм духовного освоєння соціальної дійсності. Втілення в життя принципу історизму в пізнанні правових явищ передбачає, насамперед, погляд на предмет дослідження, що цікавить нас на даний момент, з позиції його змін у часі в ході розвитку історії суспільства. Історія в цьому випадку розуміється як постійне перетворення майбутнього на теперішнє і теперішнього на минуле в результаті людської діяльності. У цьому перетворенні розвиток юридичних відносин є, перш за все, природно-історичним процесом. Пізнання права, що ґрунтується на вимогах принципу історизму, через аналіз існуючої правової системи дозволяє

звертатися до її минулого та майбутнього. Тому, це пізнання завжди має опосередкований, реконструювальний характер [7, с. 579, 585-586].

Зокрема, О. Копиленко також включає принцип історизму до переліку основних принципів пізнання правової реальності і зазначає, що принцип історизму вимагає розгляду державних і правових явищ у розвитку та історичному взаємозв'язку, а не тільки з точки зору їх сучасного стану. Дуже важливими, наголошує учений, є питання щодо причин та умов виникнення держави і права, основних факторів їх становлення та розвитку, а також аналіз останніх з урахуванням сучасного стану і майбутньої еволюції [8, с. 47].

На думку О. Хорошильцева, різниця між принципом історизму і історичним методом пізнання полягає в тому, що метод історизму передбачає вивчення предмету крізь призму історії, тобто формування історичного бачення дійсності. При цьому особливості того чи іншого часу, форми і моделі пізнання, притаманні історичному баченню, немов би накладаються на предмет вивчення, за допомогою чого виявляються його характеристики. У даному випадку шлях пізнання пролягає від свідомості дослідника до предмету дослідження, від методу до дійсності. Дослідник використовує метод для проникнення в сутність предмета пізнання, використовуючи при цьому існуючі у науці способи такого проникнення. В той же час і сам предмет вивчення наділений тими ж якостями, які дозволяють застосовувати до нього такий метод пізнання. Однак, ці якості у методологічному, пізнавальному аспекті вторинні у відношенні до способу їх виявлення [9, с. 35].

Разом з тим, наголошує дослідник, принцип, на відміну від методу, є вторинним фактором у пов'язаності свідомості і дійсності. Принцип є засобом відображення існуючих особливостей і якостей предмета пізнання і завдяки цьому є засобом пізнання. Так, на думку ученого, принцип історизму у пізнанні дає уявлення про те, що праву як предмету вивчення притаманні особливості в залежності від того часу, в якому воно існує і діє, і що ці історичні особливості слід враховувати при пізнанні правової реальності. Принцип історизму і є відображенням факту об'єктивного існування цих історичних особливостей. Принцип є вторинним відносно предмета пізнання і надає можливість об'єктивніше оцінити його порівняно з методом, оскільки метод більш залежить від суб'єктивної точки зору дослідника. Окрім того, О. Хорошильцев вважає, що принцип історизму і історичний метод не суперечать один в одному. В умовах, коли за допомогою історичного методу пізнання пізнається той чи інший предмет, характеристики якого змінюються в ході історичного розвитку, дослідник пропонує застосовувати принцип історизму одночасно з історичним методом пізнання [9, с. 35-36].

На взаємозв'язок принципу історизму з історичним методом у історико-правових дослідженнях звертає увагу також С. Ковальова, яка, окрім того, зазначає, що, досліджуючи праці попередників, учений повинен брати до уваги у яку епоху, тобто у контексті якої історико-правової реальності, ці праці були створені, оскільки учений рідко може бути вільний від впливу сучасної йому політики, пануючої ідеології, соціальних відносин й інших факторів. Також, ученому важливо пам'ятати, що він як і його попередники є дитиною свого часу і не може бути цілком вільний від його впливу. В цьому криється велика небезпека, яка може завадити досліднику бути об'єктивним [3, с. 106-107].

Слід звернути увагу на той факт, що принцип історизму відіграв важливу роль в методологічному інструментарії вітчизняних соціологів права кінця XIX — початку XX ст.

Зокрема, М. Ковалевський, критикує роботи відомих учених Ш. Монтеск'є, Б. Констана, В. Сергеевича та деяких інших вчених за нехтування ними принципом історизму у процесі застосування порівняльного методу у правових дослідженнях. На його думку, формальне порівняння норм законодавства та правових інституцій окремих країн неприпустиме, оскільки без врахування конкретно-історичної обстановки, причин і факторів, які вплинули на зміст чи зумовили появу певних правових норм і інститутів в окремих країнах, такі дослідження є суто суб'єктивними оцінками й не можуть дати об'єктивних результатів, а тому не мають реальної наукової цінності. Зокрема, учений зазначає, що замість порівняльного методу, який він вважає простим співставленням, слід використовувати історико-порівняльний метод, під яким, на нашу думку, він розуміє історичний принцип пізнання права. Цей метод полягає у дослідженні причин, умов і факторів схожості і несхожості правових норм і інститутів окремих країн і народів у конкретні історичні

періоди їх розвитку. При чому, на думку М. Ковалевського, слід враховувати, що більшість країн знаходяться на різних рівнях розвитку економіки, культури, суспільної свідомості тощо. Також, учений наголошує, що юрист не повинен обмежуватись констатуванням факту проходження різними народами одних і тих стадій розвитку. Він повинен з'ясовувати причини заміни одних форм людського співжиття і норм права іншими, пояснюючи не тільки їх схожість, але й несхожість у різних народів. Юрист повинен пояснювати причини відхилення у розвитку того чи іншого народу не абстрактним поняттям «дух народу», запровадженим представниками історичної школи права, а проявами закономірностей суспільного розвитку, класовими протиріччями, диференціацією суспільства на майновій, релігійній, професійній та іншій основі. А тому, необхідно вивчати не лише всесвітньо-історичне право, а й історію права окремих народів, історію їх юридичного розвитку. Усвідомлення цих істин більшістю російських юристів, на думку ученого, зумовило практичну потребу «виправлення» російського писаного права відповідно до самодовільного виразу юридичної свідомості народу — звичаєвого права [4, с. 9-13, 20, 27-28].

Застосування історико-порівняльного методу в дослідженнях історії права, на переконання ученого, має сприяти прогресивному розвитку права у майбутньому. Зокрема, приведення норм права у відповідність до вимог часу і позбавлення «від уламків минулого» — заборони на відчуження родового майна, права родового викупу тощо [4, с. 31-32].

М. Ковалевський також доводив, що у процесі дослідження права різних народів, слід враховувати впливи права сусідніх народів і держав, а також впливи асиміляції на формування правової традиції та зміст конкретних правових норм. Разом з тим, він застерігає від необгрунтованих спроб підганяти сучасні правові системи під абстрактні ознаки надуманих схем. Наприклад, правові системи сучасних країн Європи не можна відносити до арійської правової системи, оскільки це не відповідає реальним характеристиками правової дійсності цих країн [4, с. 17-19].

Учений, зокрема, наголошував на необхідності підтвердження гіпотези дослідників фактологічним матеріалом. Він вважав за необхідне перевірити кожне твердження гіпотези наявністю чи відсутністю відповідних норм права. Зокрема, лише один факт визнання законодавством права вільної застави, дарування або відчуженнями приватним особами земельних ділянок спростовує твердження деяких дослідників про існування у народу колективної, а не індивідуальної власності на землю [4, с. 35].

Поглядам М. Ковалевського співзвучні думки С. Дністрянського. Зокрема, концепція ученого, яку він визначив як «теорію суспільних зв'язків на основі генетично-історичної системи досліджу» [1, с. 58] була також побудована з використанням принципу історизму у сучасному його розумінні. Зокрема, на його думку, «в епіцентрі всього, зокрема, теорії права, мають бути генетичні основи соціальних зв'язків, в основі яких лежать економічні чинники. Постійні потреби людей, які живуть у суспільстві, заставляють їх до спільного життя з іншими. Так, творяться суспільні зв'язки, які виходять перш за все із самого суспільства» [2, с. 9].

Розвиток права, зазначав учений, зумовлений інтересами суспільства та його окремих груп. Особливості правового ладу зумовлені економічними й соціальними чинниками, а кожен суспільний зв'язок встановлює свій порядок для досягнення спільних цілей усіх членів суспільного зв'язку. Такий порядок встановлюється в первісних зв'язках шляхом звичаю, який, на думку ученого, є основою правового життя [2, с. 38].

Досліджуючи співвідношення категорій право і суспільний порядок, С. Дністрянський дійшов висновку, що право — це суспільний порядок соціального зв'язку. Вчений під зв'язком розуміє взаємну допомогу і спільну охорону, а також забезпечення гарантій прав членів суспільних відносин. Суспільний порядок мав визначити: 1) що кому належить; 2) що кожний мусить дати чи зробити, щоб всі могли досягнути загальну мету, для якої вони прилучились до зв'язку. За характером соціальних зв'язків у праві визначилися дві сфери: приватна і публічна [2, с. 216-217].

Науковець підкреслює, що право є виразом суспільного ладу, а суспільний лад мусить бути правовим ладом. Провідною ідеєю правового ладу є погодження потреб одних людей з потребами інших, з одночасним підпорядкуванням всіх суспільній меті загалом. Правовий лад дає членам зв'язку відповідну правову охорону. Забезпечується правовий лад завдяки фізичному примусу, який здійснює держава [2, с. 220].

Таким чином, С. Дністрянский, побудував свою теорію суспільних зв'язків, ґрунтуючись на принципі історизму, досліджуючи соціальні, економічні та політичні фактори, які є причиною виникнення права, чинниками, що визначають зміст норм права та зумовлюють шляхи його подальшого розвитку.

Принцип історизму лежав в основі досліджень ще одного представника соціологічного напрямку — А. Піонтковського, зокрема, в основі концептуального заперечення ученим необхідності смертної кари. В своїй роботі «Смертная казнь в Европе» А. Піонтковський доводить, що відміна смертної кари історично зумовлена характером прогресивного розвитку людського суспільства. Широке застосування смертної кари до ХХ ст. учений пояснює соціальними, ідеологічними та політичними чинниками. У своєму обґрунтуванні необхідності скасування смертної кари автор спирається на історико-соціологічні дослідження, які свідчать про відсутність зв'язку кількості тяжких злочинів із жорсткою каральною політикою (тобто кількістю випадків застосування смертної кари). Зокрема, він наголошує, що смертна кара лякає закоренілих злочинців лише після винесення судом смертного вироку та перед його виконанням. Але «цей страх і жах є запізними і не можуть сприяти справі загальної превенції чи суттєво вплинути на зростання та розвиток злочинності. Налякати таких злочинців перспективою страти не можна» [5, с. 103-104].

Автор аналізує статистичні дані, які свідчать, що в країнах Європи відміна смертної кари не потягла за собою збільшення кількості тяжких злочинів, якщо рівень життя суспільства не погіршувався [5, с. 119]. На підставі цих фактичних відомостей, учений стверджує, що поступово смертна кара, яка є пережитком старовини як і тортури, буде відмінена у всіх країнах, оскільки смертна кара «звучить різким дисонансом у загальному укладі суспільного життя» [5, с. 121-124].

Таким чином, можна зробити висновок, що принцип історизму, хоч і не був сформульований у сучасному вигляді, був невід'ємною частиною методології, що застосовувалася вітчизняними соціологами права кінця ХІХ — початку ХХ ст. Основні змістовні характеристики цього принципу були сформульовані М. Ковалевським, С. Дністрянським, А. Піонтковським та іншими соціологами права ще до формулювання змісту цього принципу в рамках розробок радянської партійної методології історико-соціологічних та правових досліджень.

Зокрема, М. Ковалевським було доведено, що принцип історизму (історико-порівняльний підхід) надає можливість дослідникам подолати протиставлення об'єктивного і суб'єктивного факторів у історико-правових дослідженнях. Дослідники звернули увагу, що проблема об'єктивності у соціологічних дослідженнях права існує як проблема співвідношення минулого і сучасного і зауважували, що в ході вивчення минулого не повинно відбуватися його модернізації. Вони дійшли висновку, що правовий розвиток суспільства повинен вивчатися на основі притаманних конкретним періодам історії права і конкретним суспільствам закономірностям і особливостям.

Евристичні можливості принципу історизму, поряд з іншими принципами і методами наукового пізнання правової реальності, надали можливість представникам соціологічного напрямку в юриспруденції сформулювати основні концептуальні положення соціології права, зокрема, такі: право є складним соціальним явищем; зміст, причини й особливості розвитку права залежать від соціальних, економічних, політичних, культурних та інших чинників; схожість або відмінність юридичного розвитку окремих народів визначається соціальними умовами та особливостями життя окремих народів і соціальних груп; розвиток права є суспільно-історичним процесом, зумовленим закономірностями та особливостями суспільного розвитку як людства загалом, так і окремих народів.

Використана література:

1. *Дністрянский С. С.* Погляд на теорії права та держави / С. С. Дністрянский // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття заснування 1873-1923. — Львів: Друкарня НТШ, 1925.
2. *Дністрянский С. С.* Загальна наука права і політики / С. С. Дністрянский. — Прага: Державна друкарня у Празі, 1923. — Т. 1. — 400 с.
3. *Ковалёва С. Г.* Исторический метод в историко-правовых исследованиях / С. Г. Ковалева // Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали ХХІІІ Міжнародної історико-правової

конференції 24-26 вересня 2010 р., м. Алушта / [ред. колегія І. Б. Усенко та ін.]. — Київ; Сімферополь: «ДОЛЯ», 2011. — С. 105-108.

4. *Ковалевский М. М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права / М. М. Ковалевский. — Москва: Типография Ф. Б. Миллера, 1880. — 74 с.

5. *Пионтковский А. А.* Смертная казнь в Европе / А. А. Пионтковский. — Казань: Типо-литография Императорского университета, 1908. — 125 с.

6. *Садыков Ф. Б.* Единство принципов историзма и партийности в науке / Ф. Б. Садыков // Принцип историзма в науке. Межвузовский научный сборник. — Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1985. — С. 3-17.

7. *Селіванов В. М.* Принцип історизму у правових дослідженнях. Роль принципу історизму в наукових дослідженнях / В. М. Селіванов // Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали ХХІІІ Міжнародної історико-правової конференції 24-26 вересня 2010 р., м. Алушта / [ред. колегія І. Б. Усенко та ін.]. — Київ; Сімферополь: «ДОЛЯ», 2011. — С. 579-591.

8. *Теорія держави і права.* Академічний курс: [підручник] / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 668 с.

9. *Хорошильцев А. И.* Методология познания власти: проблемы теории государства и права / А. И. Хорошильцев. — Курск: Изд-во «РОСИ», 2008. — 248 с.

Музыка І. В. Принцип історизму у царині досліджень вітчизняної соціології права кінця ХІХ — початку ХХ століття.

У статті розкривається зміст принципу історизму та його роль у методології соціології права. Розкриваються можливості цього принципу в пізнавальній діяльності вітчизняних соціологів права кінця ХІХ — початку ХХ століття.

Ключові слова: принцип історизму, соціологія права, історико-порівняльний метод.

Музыка И. В. Принцип историзма в области исследований отечественной социологии права конца ХІХ — начала ХХ века.

В статье раскрывается содержание принципа историзма и его роль в методологии социологии права. Раскрываются возможности этого принципа в познавательной деятельности отечественных социологов права конца ХІХ — начала ХХ века.

Ключевые слова: принцип историзма, социология права, историко-сравнительный метод.

Music I. The Principle of Historical Research in the Field of Sociology of the National Law of the Late ХІХ — Early ХХ Century.

The article reveals the content of the principle of historicism and its role in the methodology of sociology of law. The possibilities of this principle is in cognitive sociologists of domestic law of the late ХІХ — early ХХ century.

Principle of historicism played an important role in the methodological tool of domestic law sociologists late nineteenth — early twentieth century.

M. Kovalevsky has shown that the principle of historicism (historical-comparative approach) allows researchers to overcome the opposition of objective and subjective factors in the historical and legal research. Researchers noticed that the problem of objectivity in sociological studies of law exists as a problem of correlation of past and present and noticed that during the study of the past should not be its modernization. They concluded that the law society should be studied on the basis of inherent specific periods of the history of law and specific laws and societies needs.

The main essential features of this principle was formulated by M. Kovalevsky, S. Dnistriansky, A. Piontkovsky and other sociologists of law before formulating the content of this principle in the development of the Soviet party methodology of historical and sociological and legal research. Heuristic possibilities of this principle, along with other principles and methods of scientific knowledge of the legal reality, are the opportunity for representatives of the sociological trend in jurisprudence to formulate the basic conceptual sociology of law. In particular, the following: the right is a complex social phenomenon, meaning, causes and characteristics of law depend on social, economic, political, cultural and other factors, the similarity or difference between legal development of individual nations is determined by social conditions and peculiarities of life of individual nations and social groups, the development rights are socio-historical process, caused by laws and social characteristics of humanity as a whole and individual nations.

Key words: the principle of historicism, sociology of law, historic-comparative method.

